

بررسی زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا در مصر و شام

احمد خامه‌یار*

چکیده

زیارتگاه‌های مبتنی بر خواب و رؤیا از دیرباز تاکنون در مناطق مختلف اسلامی وجود داشته است. در منابع تاریخی به تعداد قابل توجهی از این گونه زیارتگاه‌ها در دو سرزمین مصر و شام اشاره شده است. توجه پیروان ادیان از جمله مسلمانان به معنویت و در بسیاری موارد، وجود علاقه وافر به پیامبران علیهم‌السلام، شخص رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، صحابه و اهل بیت علیهم‌السلام ایشان را می‌توان از جمله عوامل شکل‌گیری این زیارتگاه‌ها دانست. در این نوشتار با استناد به گزارش‌های نقل شده در منابع - البته بدون بحث از اثبات و یا نفی زیارتگاه‌های مذکور - تنها فهرستی از این زیارتگاه‌ها در حوزه جغرافیایی مورد نظر تهیه شده است.

کلیدواژه‌ها: زیارتگاه‌های اسلامی، خواب و رؤیا، مصر، شام و حلب.

مقدمه

زیارتگاه‌های مبتنی بر خواب و رؤیا، گونه‌ای از زیارتگاه‌های دینی است که از گذشته تا به امروز در نقاط مختلفی از جهان اسلام و حتی نزد جوامع پیروان سایر ادیان به آنها توجه شده است. در جهان مسیحیت، مکان‌های زیارتی متعددی وجود دارد که بر مبنای آشکار شدن حضرت مریم در رؤیاها یا شهودها شکل گرفته است.^۱ از مشهورترین این نقاط می‌توان به زیارتگاهی واقع در شهر لورد در فرانسه اشاره کرد که گفته شده در آنجا حضرت مریم را در خواب دیده‌اند و به مکانی برای طلب شفای بیماری‌ها تبدیل شده است.^۲ یکی از قدیم‌ترین این گونه زیارتگاه‌ها دیر عظیم منتسب به حضرت مریم در روستای صیدنایا، موسوم به «دیر بانوی صیدنایا»^۳ واقع در حدود سی کیلومتری شمال دمشق است. بر اساس داستان رایج در میان مسیحیان منطقه، امپراتور بیزانس، ژوستینین اول در سال ۵۴۷ م مریم مقدس را در این مکان در رؤیا دید که به او دستور بنای دیر را داد.^۴ امروزه این دیر به علت وجود تصویر معروفی از مریم عذرا در آن، منسوب به «لوقای قدیس» به یکی از مهم‌ترین زیارتگاه‌های مسیحیان ارتدوکس در خاورمیانه تبدیل شده است.

دو سرزمین مصر و شام از حوزه‌های جغرافیایی مهم و تأثیرگذار جهان اسلام از نظر سیاسی و فرهنگی در قرن‌های اولیه اسلامی است که منابع تاریخی فراوانی درباره تاریخ این دو سرزمین در قرن‌های اولیه و میانی تاریخ اسلام تألیف شده است. در شماری از این منابع، به تعداد قابل توجهی از زیارتگاه‌های مبتنی بر خواب و رؤیا در این مناطق در قرن‌های میانی اشاره شده است.

در این نوشتار تلاش شده است تا با استناد به منابع تاریخی و سایر اسناد مرتبط، نظیر سنگ‌نوشته‌ها، حتی‌الامکان فهرست و گزارش نسبتاً جامعی از این گونه زیارتگاه‌ها ارائه شود. این گزارش می‌تواند به شناخت بهتری از ماهیت این پدیده و نقش آن در پیدایش زیارتگاه‌ها در حوزه جغرافیایی مورد نظر و نیز شناخت گرایش‌های مذهبی اهالی این مناطق و شخصیت‌های مورد علاقه آنان که این زیارتگاه‌ها به آنان ارتباط یافته است، کمک کند. در این گزارش به زیارتگاه‌هایی که در منابع تاریخی از ارتباط واضح آنها با خواب و رؤیا سخن گفته نشده و نیز مزارهایی که امروزه بر اساس اطلاعات شفاهی اهالی به این مسئله ارتباط یافته، اشاره نشده است.

۱. زیارتگاه‌های مصر

۱-۱. مقام‌های رؤیت پیامبر ﷺ در قاهره

موفق‌الدین بن عثمان (تاریخ حیات نامشخص)، مزارشناس مصری، به محرابی در قبرستان «قُرافه» قاهره اشاره کرده است که «دعا در آن مستجاب است و یکی از صالحان، رسول خدا ﷺ را در خواب رؤیت کرد که در آنجا نماز می‌خواند و دعا می‌کرد.»^۵ همچنین این نویسنده به مسجدی در همین قبرستان

اشاره کرده است که پیامبرگرامی ﷺ دستور ساخت آن را در رؤیا داده بود. داستان آن به طور خلاصه چنین است که فخرالدین فارسی (م ۶۲۲ ق) از صوفیان ایرانی مقیم مصر، حضرت پیامبر ﷺ را در خواب دید که به او دستور داد این مسجد را بنا کند. همچنین پیامبرگرامی اسلام ﷺ نماز مخصوصی را به نامبرده آموزش داد که هر کس آن را در این مسجد بخواند دعایش مستجاب می‌شود.^۶ در موزه هنر اسلامی در قاهره نیز لوح سنگی وجود دارد که در سال ۱۹۳۲م در منطقه «ابوالسعود قاهره» شناسایی شده است. در هر یک از طرفین این لوح، کتیبه‌ای وجود دارد که یکی از آنها بیانگر ساخته شدن مکانی است که پیامبر ﷺ و امام علی ﷺ در حال نماز خواندن در آنجا رؤیت شده‌اند. با توجه به شیوه نگارش کتیبه و سادگی خط آن، قدمت آن از نیمه اول قرن ششم هجری برآورد شده است.^۷

۲-۱. مقام‌های رؤیت حضرت فاطمه زهرا ﷺ در قاهره

مقریزی (م ۸۴۵ ق) به مکانی در مسجد الازهر قاهره اشاره کرده که حضرت فاطمه زهرا ﷺ در آنجا در خواب رؤیت شده است، و خلیفه فاطمی الحافظ لدین‌الله (حک ۵۲۵-۵۴۴ ق) برای آن مقصوره‌ای ساخت. او در این باره نوشته است:

الحافظ لدین‌الله در کنار ورودی غربی واقع در ابتدای مسجد، مقصوره‌ای در داخل رواق‌ها ایجاد کرد که به مقصوره فاطمه ﷺ شهرت یافت، زیرا فاطمه زهرا ﷺ در آنجا در خواب رؤیت شده بود.^۸ موفق‌الدین بن عثمان نیز به وجود جایگاه مشابهی به نام «مقام فاطمه» ﷺ در مسجد ابن طولون قاهره اشاره کرده و درباره آن چنین گفته است:

مردی در خواب دید که گویا فاطمه زهرا ﷺ در محلی در این مسجد نماز می‌خواند. روز بعد مردم را از رؤیای خود آگاه ساخت؛ پس در آنجا نماز خواندند. این جایگاه، امروزه به مقام فاطمه ﷺ شناخته می‌شود و روی آن مقصوره‌ای قرار دارد و دعا در آن مستجاب است.^۹

۳-۱. زیارتگاه رقیه ﷺ دختر امام علی ﷺ

زیارتگاهی منسوب به رقیه ﷺ دختر امام علی ﷺ در شهر قاهره وجود دارد که از نظر معماری، از بناهای مهم و نفیس دوره خلفای فاطمی به شمار می‌آید.^{۱۰} ابن‌زیات (م ۸۱۴ ق)، آن را زیارتگاهی مبتنی بر رؤیا دانسته و نوشته است که به دستور الحافظ لدین‌الله^{۱۱} و به دست وزیر وی ابوتمیم تراب حافظی ساخته شده است.^{۱۲}

ابن‌ناسخ مصری، معروف به ابن‌عین‌الفضلاء (م حدود ۸۰۰ ق) در کتاب خود مصباح الادیاجی، داستان پیدایش این زیارتگاه را چنین نقل کرده است:

عبیدالله بن سعید گفت: الحافظ شب‌هنگام کسی را به دنبال من فرستاد، پس با آن کس نزد او رفتم و از وی پرسیدم: چه می‌خواهی؟ گفت: خوابی دیدم. گفتم: چه خوابی؟ گفت: زنی پوشیده را دیدم،

از او پرسیدم: تو کیستی؟ گفت: رقیه رضی الله عنہا دختر علی رضی الله عنہ. سپس ما را شبانه به اینجا آوردند، اما قبری را نیافتیم. الحافظ دستور داد تا زیارتگاهی در آن بسازند و ساختند.^{۱۳}

۴-۱. زیارتگاه زینب رضی الله عنہا دختر امام علی رضی الله عنہ

ابن ناسخ مصری قبر «سیده زینب» رضی الله عنہا در منطقه «قناطر السباع» قاهره را از جمله قبوری دانسته است که بر مبنای خواب و رؤیا به وجود آمده‌اند.^{۱۴} عبدالوهاب شعرانی (م ۹۷۳ق)، از صوفیان مشهور مصر در قرن دهم هجری، از شیخ خود علی الخواص (م ۹۴۹ق) نقل کرده است که زینب رضی الله عنہا مدفون در قناطر السباع، بی شک دختر امام علی رضی الله عنہ است.^{۱۵} پس از شعرانی، تعدادی از صوفیان و نویسندگان مصری، از قبیل قلیوبی، صبان، شبلنجی، شبروی و ... این ادعا را در کتاب‌های خود نقل کرده‌اند.^{۱۶} البته پیش از ابن ناسخ، در هیچ یک از منابع تاریخی و جغرافیایی به این مزار اشاره‌ای نشده است. این زیارتگاه بعدها توسعه بنای چشمگیری یافته و امروزه به یکی از مهم‌ترین زیارتگاه‌های قاهره تبدیل شده است.

۵-۱. زیارتگاه روبیل فرزند یعقوب رضی الله عنہ

موفق‌الدین بن عثمان به وجود قبر یکی از فرزندان حضرت یعقوب رضی الله عنہ در کنار زیارتگاه ابراهیم بن یسح بن اسحاق بن ابراهیم رضی الله عنہم در «جبل المقطم» قاهره اشاره کرده که بر اساس رؤیا پدید آمده است. او داستان پیدایش آن را این چنین نقل کرده است:

گویند در گذشته، مردی در کنار این قبر شب را سپری کرد. [پیش از خواب] سوره یوسف را قرائت کرد و بر پیامبر صلوات فرستاد و خوابید. در خواب، شخصی را دید که به او گفت: به خدا داستان ما همین است، چه کسی آن را به تو آموخت؟ گفت: این داستان در کتاب خدا که بر پیامبرش نازل نمود، آمده است، و تو کیستی؟ گفت: من روبیل بن یعقوب، اسرائیل خدا، یکی از برادران یوسف‌ام. روز بعد مردم را از این رؤیا باخبر ساخت، و آنها نیز از روی صداقت و راست‌گویی که از وی سراغ داشتند، این مسجد را بنا کردند.^{۱۷}

این زیارتگاه تا به امروز باقی مانده است.

۶-۱. سایر زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا در قاهره

امروزه در خیابان صنادقیه قاهره پیش از رسیدن به زیارتگاه مشهور رأس الحسین رضی الله عنہ، مسجد کوچکی وجود دارد که به «زاویه جعفر صادق» رضی الله عنہ معروف است. در نمای خارجی آن، لوحی از مرمر است که کتیبه‌ای به خط کوفی دارد. بر اساس این کتیبه، امیر جوامرد افضل، در سال ۴۹۵ق امام جعفر صادق رضی الله عنہ را در خواب دید که به وی دستور ساختن این مسجد را داد، از این رو، در سال ۴۹۶ق آن را بنا کرد.^{۱۸}

ابن ناسخ مصری نیز از زیارتگاهی به نام «مشهد اشراف» نام برده است که یکی از فقرای (دراویش) مصر به نام ابن لبان، در خواب هاتفی را شنید که به او گفت: «اینجا [قبر] علی بن

حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام است.»، پس او آنجا را بازسازی کرد. اما ابن‌زیات در اعتبار این داستان تردید کرده و آن را محل دفن ساداتی دانسته است که اسامی آنها مشخص نیست.^{۱۹}

۱-۷. زیارتگاه‌های رؤیا در سایر شهرهای مصر

علی بن ابی‌بکر هروری (م ۶۱۱ ق)، در کتاب *الإشارات إلی معرفة الزیارات*، به تعدادی از زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا در مصر اشاره کرده که در محل رؤیت شخصیت‌های مقدس دینی ساخته شده است. مزارهایی که او از آنها نام برده است، عبارت‌اند از:

مشهد پیامبر صلی الله علیه و آله و مشهد امام علی علیه السلام در شهر «قوص»،^{۲۰} از شهرهای صَعید مصر^{۲۱}؛ مشهد حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و امام علی علیه السلام و امام حسین علیهما السلام در شهر «مَحَلَه»^{۲۲}؛ مشهد امام علی علیه السلام در منطقه «شَطَا» در «دِمِیاط»^{۲۳}؛ مشهد امام علی علیه السلام در شهر «تَبِیس»^{۲۴} و مشهد پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیهما السلام در جزیره «تَوْنَه»^{۲۶} و^{۲۷}.

او درباره داستان پیدایش زیارتگاه اخیر نوشته است:

از اهالی این جزیره از زیارتگاه‌هایی پرسیدم که به نام پیامبر صلی الله علیه و آله و علی بن ابی‌طالب علیهما السلام برپا شده است. گفتند: حکایتی دارد. پس پیرمردی خوش‌سیما را فراخواندند. [وقتی آمد] گفتند: این پیرمرد مبتلا به جذام بود. اهل او، از ترس بیماری و تلف بدن و هلاک شدنش، وی را در گوشه‌ای از جزیره انداختند تا اینکه یک شب، فریاد بلندی زد و مردم نزد او آمدند، در حالی که بدون هیچ دردی، از جا برخاسته و ایستاده بود. از او این حال وی سؤال کردند. گفت: رسول خدا صلی الله علیه و آله را در این مکان دیدم که به من گفت: اینجا مسجدی بنا کنید. گفتم: یا رسول الله! من مبتلا به بیماری هستم و کسی سخن مرا باور نمی‌کند. پس رو به آن کس که در کنار او ایستاده بود کرد و گفت: یا علی! دست او را بگیر. او دستش را به سوی من دراز کرد و من همان‌گونه که می‌بینید برخاستم.^{۲۸}

نگارنده از وضعیت کنونی هیچ یک از زیارتگاه‌های یاد شده، اطلاعاتی به دست نیاورده است.

همچنین در منطقه قوص، گنبدی وجود دارد که بر اساس کتیبه کوفی موجود در آن، به دستور *الحافظ لدین الله فاطمی* ساخته شده است. امروزه هویت و کاربرد این بنا مشخص نیست، گرچه بررسی باستان‌شناختی و معماری آن نشان می‌دهد که کاربری آن، مسجد و آرامگاه نبوده است.^{۲۹} بنابراین، نگارنده احتمال می‌دهد که این بنا یکی از مشاهد رؤیت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و امام علی علیهما السلام در قوص بوده که هروری به آن اشاره کرده است، به‌ویژه آنکه خلیفه فاطمی مزبور به ساختن مساجد و زیارتگاه‌ها اهتمام فراوانی داشته، و - همان‌طور که گذشت - تعدادی از زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا در مصر، در دوره وی ساخته شده است.

۲. زیارتگاه‌های شام

۲-۱. کهف جبریل

در کوه قاسیون در شمال دمشق، زیارتگاهی به نام «کَهف جبریل» (= غار جبرئیل) وجود داشته

است که به نوشته ابن عساکر (م ۵۷۱ ق)، ساخت آن در سال ۳۷۰ ق، به دست یکی از اعلام دمشق در قرن چهارم به نام ابوالفرج ابن معلّم (م ۴۱۲ ق) شروع شد. او در این مکان، جبرئیل علیه السلام و حضرت محمد صلی الله علیه و آله را رؤیت کرده بود. ابن معلّم تفصیل رؤیای خود را چنین شرح داده است:

جبرئیل علیه السلام را در خواب دیدم که به من گفت: خداوند [تبارک و] تعالی به تو دستور می‌دهد که مسجدی بسازی تا در آن برای او نماز گزارده و نام او ذکر شود. گفتم: محل آن کجاست؟ پس به این مکان که من آن را کهف جبرئیل نامیدم، آمد. گفتم: چگونه این کار را انجام دهم؟ گفت: خداوند تبارک و تعالی به وسیله کسانی که تو را یاری خواهند کرد، تو را موفق خواهد گردانید.^{۳۰}

همچنین او درباره علت نام‌گذاری آن گفته است:

من آنجا را کهف جبرئیل علیه السلام و مسجد محمد صلی الله علیه و آله نامیدم، زیرا آنها را در آنجا در خواب دیدم، و محلی که جبرئیل و محمد صلی الله علیه و آله در آنجا دیده شتوند، از بهترین نقاط زمین است، و کوه دمشق [قاسیون] نیز چنین است. در آن هیچ درختی نرویده بود و هیچ میوه‌ای پدید نیامده بود، اما از زمانی که جبرئیل علیه السلام و محمد صلی الله علیه و آله را [در آنجا] دیدم، خداوند به برکت آن دو، [در این کوه] درخت رویانید و میوه پدید آورد، و مردم در آن چیزهایی خوردند که تا پیش از این نخورده بودند.^{۳۱}

غار مزبور تاکنون نیز زیارتگاه باقی مانده، اما امروزه به اصحاب کهف که در قرآن از آنها یاد شده، انتساب یافته است و نزد اهالی دمشق به «مقام اهل کهف» شهرت دارد.

۲-۲. مکان‌های رؤیت امام علی علیه السلام در دمشق

ابن عساکر به حادثه پیدایش زیارتگاه دیگری در دمشق در سال ۴۰۴ ق اشاره کرده است که توسط مردی مصری جعل شده بود. ابن عساکر از دستخط ابومحمد عبدالمنعم بن علی بن بختری این گونه نقل کرده است:

مرد بافنده‌ای از اهل مصر، در «قبة اللحم» در دمشق، مسجد و مناره کوچکی بنا کرد. او در شب جمعه همین سال، یعنی ۴۰۴ ق، که دو روز از ماه رمضان باقی مانده بود، چنین گفت که پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام را [در رؤیای خود] در مسجد دیده و به آنها گفته بود: نشانه‌ای می‌خواهم تا مردم سخن مرا باور کنند که شما به اینجا آمده‌اید. امیرالمؤمنین علی علیه السلام دست خود را بر ستون سنگی داخل مسجد زد و جای پنجه او بر ستون باقی ماند. روز جمعه مردم به مسجد می‌شتافتند تا جای پنجه را که در سنگ افتاده بود، ببینند. و من شنیدم که از صاحب رؤیا پرسیدند: کدام دست بر سنگ گذاشته شده بود؟ گفت: دست راست. دیدند که جای پنجه دست چپ بوده. گویند: صاحب رؤیا این اثر پنجه را در سنگ تراشیده بود.^{۳۲}

از دیگر زیارتگاه‌های مبتنی بر خواب در دمشق، مشهد امام علی علیه السلام در مسجد اموی بوده است. ابن جبیر (م ۶۱۴ ق) در توصیف آن گفته است:

در شرق صحن [مسجد اموی] دری وجود دارد که به مسجدی از بهترین و جالب‌ترین و زیباترین مساجد متصل است و شیعیان آن را مشهدی از آن علی بن ابی طالب علیه السلام می‌دانند... زیرا می‌پندارند

که او در خواب در این مکان در حال نمازخواندن دیده شده است. پس مسجدی در آنجا ساختند.^{۳۳}

موقعیت کنونی این زیارتگاه، سالنی واقع در شرق مسجد اموی است که با گذشتن از آن، به دو زیارتگاه محراب امام زین العابدین علیه السلام و مقام رأس الحسین علیه السلام وارد می‌شوند و تا به امروز نیز به نام «مشهد علی» علیه السلام شناخته می‌شود، البته کاربری زیارتی خود را از دست داده است.

۳-۲. زیارتگاه «ملکه» در دمشق

از دیگر زیارتگاه‌های رؤیا در دمشق، قبری منسوب به زنی به نام «ملکه»، از نسل امام علی علیه السلام بوده که در فاصله قرون هفتم تا نهم هجری به وجود آمده است. *ابن طولون صالحی* (م ۹۵۳ ق) مورخ بزرگ دمشق، روند پیدایش و از بین رفتن آن را به تفصیل نقل کرده و خلاصه آن چنین است که این زیارتگاه در سال ۶۳۶ ق بر مبنای رؤیا در محله «باب جیرون» دمشق، واقع در شرق مسجد اموی به وجود آمد و پس از یک دوره اهمال و ویرانی و بازسازی مجدد، سرانجام در سال ۸۹۲ ق به فتوای علمای اهل سنت و به دستور *ملک الاشرف قایتبای* (حک ۸۷۲-۹۰۱ ق)، پادشاه مملوکی به طور کامل از بین رفت.^{۳۴}

۴-۲. قبور منسوب به حضرت موسی علیه السلام

در جنوب دمشق، محله‌ای به نام «قَدَم» وجود دارد که در مسجد جامع آن، قدمگاهی منسوب به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم نگهداری می‌شود. البته با استناد به نوشته *ابن جبیر* ظاهراً این قدمگاه در قدیم به حضرت موسی علیه السلام منسوب بوده است.^{۳۵} همچنین مورخان و جهانگردان مسلمان به وجود قبری منسوب به این پیامبر اولوالعزم در همین مسجد اشاره کرده‌اند.^{۳۶} اما از قول *ابن جبیر* برمی‌آید که این قبر بر مبنای رؤیا به وجود آمده است. مشاهده‌های او در این باره چنین است:

در آن مسجد، اتاق کوچکی و در آن اتاق، سنگی وجود دارد که بر آن نوشته شده است: یکی از

صالحان، پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را در خواب می‌دید که به او می‌گفت: اینجا قبر برادرم موسی علیه السلام است.^{۳۷}

گفتنی است که *ابن طولون صالحی* درباره این مکان و اثبات اینکه قبر مورد نظر مدفن حضرت موسی علیه السلام است، رساله‌ای به نام *تحفة الحبيب فيما ورد في الكتيب تأليف کرده که نسخه خطی آن به شماره Or. 2512 در لیدن نگهداری می‌شود. او در این رساله، داستانی را درباره قبر منسوب به حضرت موسی علیه السلام نزدیک شهر «أريحا» در فلسطین اشغالی نقل کرده است که بر اساس آن، شخصی در خواب، گنبدی را در محل این قبر و در آن گنبد، حضرت موسی علیه السلام را رؤیت کرد. *ابن طولون* سپس افزوده است که این قبر بر اساس همین رؤیا اشتهار یافت و بعد از گذشت بیش از بیست سال از این تاریخ، *ملک الظاهر بیبرس* (حک ۶۵۸-۶۷۶ ق)، پادشاه مملوکی، گنبدی روی آن بنا کرد.^{۳۸}*

۵-۲. مشهد امام علی علیه السلام در «عکا»

از جمله مزارهای رؤیا در فلسطین می‌توان به مشهد امام علی علیه السلام در «عین البقر» (چشمه گاو) در شهر عکا واقع در ساحل دریای مدیترانه اشاره کرد. علی بن ابی‌بکر هروری درباره این چشمه نوشته است: «گفته‌اند از این چشمه، گاو برای آدم علیه السلام خارج شد و با آن به کشاورزی پرداخت». در ادامه درباره رابطه آن با امام علی علیه السلام گفته است:

در کنار این چشمه مشهدی منسوب به علی بن ابی‌طالب علیه السلام وجود دارد و [علت این انتساب] آن است که فرنگ (صلیبیان) آن را به کلیسا تبدیل کردند و یک متولی بر آن گماشتند تا به بازسازی و خدمتگزاری به آن پردازد. او صبح روز بعد گفت: در خواب شخصی را دیدم که به من می‌گوید: «من علی بن ابی‌طالب علیه السلام هستم! به آنها بگو اینجا را به حالت مسجد بازگردانند، و الا هر کس در آن اقامت گزیند به هلاکت خواهد رسید.» آنها سخن او را نپذیرفتند و شخص دیگری را بر آنجا گماشتند، اما صبح روز بعد او را مرده یافتند. پس آن را تا به امروز به حالت مسجد رها کردند.^{۳۹}

۶-۲. سایر مزارهای رؤیا در شام

در شهر «نَبک»، حدود هشتاد کیلومتری شمال دمشق نیز مقامی منسوب به حضرت فاطمه زهرا علیها السلام وجود داشته است. عبدالغنی نابلسی (م ۱۱۴۳ ق) که در یکی از سفرهای خود آن را زیارت کرده، درباره آن نوشته است: «... در روستای مذکور، مسجد کوچکی وجود دارد که به مقام فاطمه زهرا علیها السلام... شناخته می‌شود، زیرا در آنجا در خواب رؤیت شد. به آنجا رفتیم و زیارت نمودیم و تبرک جستیم و خداوند را دعا کردیم.»^{۴۰}

همچنین در شهر «حُمص» در مرکز سوریه کنونی، مشهد یا زیارتگاه امام علی علیه السلام وجود داشته است که به گفته هروری، در یکی از ستون‌های آن، اثر انگشت امام علی علیه السلام بر جا مانده بود. مبنای پیدایش این اثر، خواب یکی از صالحان بوده که داستانی هم برای آن نقل شده است. اما هروری داستان تفصیلی آن را نقل نکرده است.^{۴۱}

۳. زیارتگاه‌های حلب

در شهر حلب، در شمال سوریه تعداد قابل توجهی از مزارهای مبتنی بر رؤیا وجود داشته است که مورخان این شهر، به‌ویژه ابن شداد حلبی (م ۶۸۴ ق) به آنها اشاره کرده‌اند.

۱-۳. مشهد «قرنیا»

از مهم‌ترین مزارهای رؤیا در حلب، مشهد «قرنیا» در حد فاصل میان شهر حلب و روستای «نیرب» بوده که به دست قسیم‌الدوله آق‌سنقر (حک ۴۷۸-۴۸۷ ق)، حاکم حلب در دوره سلجوقی، ساخته شده است. گفته‌اند این مکان در اصل، «مقر الانبیاء» نام داشته، اما در زبان عامیانه به قرنیا

تغییر یافته است. ابن شداد به نقل از ابن ابی طیّ (م ۶۳۰ق)، مورخ شیعه حلب، درباره چگونگی پیدایش آن گفته است:

پیری از اهالی منبج در حلب چند بار [در خواب] دید که گویا علی بن ابی طالب علیه السلام در آن نماز می خواند و سپس خطاب به او می گوید: به آق سنقر بگو در قرنیا مشهدی بنا کند. پسر به علی علیه السلام گفت: نشانه آن چیست؟ پاسخ داد: زمین را حفر کنند، در آنجا زمینی می یابند که دارای سنگ فرش آماده‌ای از سنگ و مرمر و نیز محرابی پایه‌ریزی شده و قبری در کنار محراب است که یکی از فرزندان من در آن دفن شده است. پس از اینکه رؤیا چند بار بر پیر تکرار شد، با چند تن از اصحاب خود مشورت کرد و آنها به او گفتند که رؤیا را [برای آق سنقر] بازگو کند. سپس با چند نفر نزد آق سنقر رفتند. او با دیدن آنها، پرده‌دار خود را به سویشان فرستاد تا از آنها حاجتشان را سؤال کند. آنها رؤیای پیر را بازگو کردند. او به وزیر خود دستور داد تا آنجا را حفر کند. او نیز آنجا را حفر کرد و نشانه‌ها را همان‌گونه که پیر در رؤیا دیده بود، یافت. بدین ترتیب، آق سنقر در آنجا بنایی ساخت و اوقافی بر آن وقف کرد و به آنجا رفت و آمد می کرد.

بر اساس قول دیگری علت بنای این زیارتگاه آن است که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله همراه تعدادی از پیامبران در آنجا در حال نماز خواندن رؤیت شدند.^{۴۲} محمد اسعد طلس با اشاره به اینکه این زیارتگاه هنوز از سوی مردم زیارت می‌شود، مکان آن را در خارج محله ضوضو در شرق حلب تعیین کرده است.^{۴۳}

۳-۲. مشاهد رؤیت امام علی علیه السلام

از دیگر زیارتگاه‌های مبتنی بر رؤیا در حلب، مشهدی از آن امام علی علیه السلام بوده که در خارج «باب الجنان» (از دروازه‌های شهر حلب) و متصل به آن قرار داشته است و به گفته ابن ابی طیّ در سال ۵۲۲ ق ظاهر شده است. او درباره چگونگی پیدایش آن، چنین گفته است که:

محل مشهد، مکانی بود که در آن شراب می فروختند. یکی از اهل حلب که برای مدت طولانی به تب شدید مبتلا بود، شبی در خواب دید که گویا در همان مکان است و مردی به او می گوید: از چه درد می کشی؟ گفت: از تب. آن مرد دستش را به سمت زمین دراز کرد و مشتی از خاک آنجا برداشت و گفت: به خودت بمال که از بیماری شفا خواهی یافت، و به مردم بگو در اینجا مشهدی بنا کنند. گفت: مولای من! آنها [این کلام را] از من نمی پذیرند. آن مرد گفت: اینجا را حفر کنند، صخره‌ای می یابند که همه خاک اطراف آن بوی مشک می دهد. مرد بیمار پرسید: تو کیستی؟ گفت: من علی بن ابی طالب‌ام. آن مرد از خواب بیدار شد، در حالی که از تب خود شفا یافته بود، سپس این موضوع را به خانواده خود خبر داد و صبح‌گاه به آنجا رفت و مردم را از حادثه باخبر ساخت. در حلب «شقییر سوادی» نامی بود که (سواد) را به باغ‌ها می برد و در این هنگام در آنجا حاضر بود. مردم آنجا را حفر کردند و خاکی که خارج شد بویی مانند مشک داشت و مردم با آن خاک، خود را عطرآگین می کردند. شقییر از کارهای بدی که انجام می داد توبه کرد و ساختن زیارتگاه را برعهده گرفت.^{۴۴}

گفتنی است که هر وی نیز به این زیارتگاه و ارتباط آن با رؤیت امام علی علیه السلام در خواب اشاره کرده است.^{۴۵}

از دیگر مشاهد منتسب به امام علی علیه السلام، مشهدی در ساحل غربی رود «قویق» (واقع در غرب حلب) بوده که توسط یکی از فرزندان غلّیقی بر اساس خوابی که دیده بود، ساخته شد.^{۴۶} همچنین از آن جمله، مشهد دیگری در بازار حدّادین (آهنگران) حلب بود که بارها دیده شد که امام علی علیه السلام در آنجا نماز خوانده و همواره در آن مکان حاضر می شد و گفته اند دعا در آنجا مستجاب بوده است.^{۴۷} محمد ابوالوفای رفاعی (م ۱۲۶۴ ق) در منظومه خود که درباره زیارتگاهها و قبور اولیاء در حلب سروده است، ضمن اشاره به مسجد حدّادین (امروزه واقع در شمال شرقی بافت تاریخی حلب) گفته است که در این مکان بارها امام علی علیه السلام را در خواب رؤیت کرده اند.^{۴۸} اما کامل غزی (م ۱۳۵۱ ق)، این مشهد را منطبق بر مسجدی نزدیک «مدرسه حدّادیه» در کوچه حدّادین در جنوب بافت تاریخی این شهر دانسته است^{۴۹} که این قول، قابل قبول تر به نظر می رسد.

۳-۳. مکان های رؤیت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم

مکان هایی در شهر حلب، نیز وجود داشته که در آنها حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در خواب رؤیت شده است، از جمله سبط ابن العجمی (م ۸۸۴ ق) به مکانی در نیمه شرقی شبستان مسجد جامع حلب اشاره کرده است که پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم در آنجا بسیار در حال نماز خواندن رؤیت شده بود و محل آن به صورت سکویی مرتفع تر از کف شبستان بوده است.^{۵۰} محمد ابوالوفای رفاعی نیز در منظومه خود به مکانی در جنوب شرقی مسجد «أطروش»، واقع در شرق قلعه حلب اشاره کرده که گفته اند پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در آنجا رؤیت شده است و محل آن را با نرده هایی در اطراف آن مشخص کرده اند.^{۵۱}

۳-۴. مشهد انصاری

از دیگر زیارتگاه های رؤیا در حلب می توان به مشهد انصاری در محله «یاروقیه» در جنوب کوه جوشن حلب اشاره کرد. ابن عدیم حلبی (م ۶۶۰ ق) از پدر خود نقل کرده است که زنی از زنان امرای یاروقیه در خواب دید که هاتفی می گوید: اینجا قبر انصاری، صحابی رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم است. پس آنجا را حفر کردند و قبری در آن یافتند و روی آن، این مشهد را بنا کردند و ضریحی بر آن ساختند.^{۵۲} هر وی از این مشهد با عنوان قبر «عبدالله انصاری» یاد کرده، اما به ارتباط آن با خواب و رؤیا اشاره نکرده است.^{۵۳}

امروزه این زیارتگاه در داخل مسجد وسیعی در محله انصاری در جنوب حلب قرار دارد، اما به سعدبن ایوب انصاری منسوب است، حال آنکه در منابع نامی از این شخصیت برده نشده است. در جنوب زیارتگاه، مقابر سه تن از امرای حلب در دوره مملوکی به چشم می خورد.

۵-۳. سایر مزارات رؤیا در حلب

ابن شداد به زیارتگاهی به نام «مشهد احمر» (زیارتگاه سرخ) در بالای کوه «جوشن» در غرب حلب اشاره کرده است که در آنجا حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در خواب رؤیت شده بود. او درباره این مشهد نوشته است:

اهل حلب در زمان حاجات و نیازهای خود به آنجا رفته و برای رفع گرفتاری‌های خود دعا می‌کنند و دعایشان مستجاب می‌شود. یکی از صالحان در خواب، فاطمه علیها السلام دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله را در حالت نماز خواندن در اتاق واقع در ضلع جنوبی زیارتگاه رؤیت کرد، و این اتاق محلی است که مردم آن را زیارت می‌کنند، و یکی از معاصران من در آن مشهد، گنبد بزرگ و مرتفع و آب‌انباری بنا کرد.^{۵۴}

همچنین این مورخ به زیارتگاه دیگری به نام «مشهد الثلج» در «باب اربعین» (از دروازه‌های شهر حلب) اشاره کرده است که گفته شده عمرین خطاب را در خواب دیده‌اند که در آنجا نماز می‌خواند.^{۵۵}

۴. زیارتگاه‌های بلاد جزیره

در سرزمین جزیره (مناطق شمال عراق و شمال شرقی سوریه کنونی)، زیارتگاه‌هایی مبتنی بر خواب وجود داشته است که هروی، به تعدادی از آنها اشاره کرده است. این زیارتگاه‌ها عبارت‌اند از: مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله در شهر «نصیبین»^{۵۷، ۵۶} مسجد جبرئیل علیه السلام در شهر «آمد»^{۵۸} که به نوشته هروی، جبرئیل در حالی که با رسول خدا صلی الله علیه و آله سخن می‌گفت، در آنجا رؤیت شد.^{۵۹} درباره این مکان حکایتی وجود دارد، اما هروی حکایت آن را نقل نکرده است. مسجد ابوبکر و مسجد عمرین خطاب در شهر آمد،^{۶۰} و محراب عمرین خطاب در شهر «میافارقین»،^{۶۱} نیز از جمله این زیارتگاه‌ها هستند.^{۶۲}

نتیجه‌گیری

بنابر آنچه گذشت، می‌توان خواب و رؤیا را یکی از عوامل تأثیرگذار در پیدایش زیارتگاه‌ها در دو سرزمین شام و مصر دانست. بر اساس منابع تاریخی مورد استناد، این گونه مزارها در فاصله قرن‌های چهارم تا ششم هجری بسیار متعدد بوده است. البته گزارش‌های کمتری در این باره در منابع متأخر، نقل شده است که شاید علت آن، کاهش نقش این عامل در پیدایش مزارها در دوره‌های تاریخی بعدی است.

با توجه به بررسی صورت گرفته می‌توان مزارها مبتنی بر رؤیا را به سه گروه عمده تقسیم‌بندی کرد:

۱. مزارهایی که بر اساس رؤیت یکی از شخصیت‌های مقدس - غالباً در حال نماز خواندن - به وجود آمده است، نظیر تعدادی از زیارتگاه‌های رؤیت پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام.
۲. مزارها یا مساجدی که شخصیت مقدس، خود به صاحب رؤیا دستور ساختن آن را داده است،

نظیر زاویه امام جعفر صادق علیه السلام در قاهره، کهف جبریل در کوه قاسیون دمشق و زیارتگاه باب‌الجنان حلب.

۳. زیارتگاهی که برای صاحب رؤیا، به عنوان محل قبر یکی از شخصیت‌های مقدس، از سوی هاتف غیبی یا حتی خود صاحب قبر، تعیین شده است، نظیر زیارتگاه‌های رقیه دختر امام علی علیه السلام و رویل بن یعقوب علیه السلام در قاهره، مشهد قرنیبا و مشهد انصاری در حلب، و زیارتگاه ملکه در دمشق.

شایان توجه است که امروزه بیشتر مزارهایی که منشأ آنها دو عامل اول و دوم بوده، از بین رفته یا کاربری خود را به عنوان زیارتگاه از دست داده‌اند. اما بیشتر زیارتگاه‌هایی که منشأ آنها عامل سوم است، تا به امروز باقی مانده‌اند.

نکته دیگر آنکه در برخی موارد، ظهور شخصیت مقدس در رؤیا با صدور کرامت یا معجزه‌ای از سوی او، مانند شفای صاحب رؤیا، و یا برجای ماندن علامت یا نشانه‌ای، مانند اثر کف دست وی، همراه بوده است.

در شخصیت‌شناسی صاحبان مزارها (یعنی شخصیت‌های رؤیت شده در خواب) ملاحظه می‌شود که امام علی علیه السلام در رتبه نخست، پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در رتبه دوم و حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در رتبه سوم قرار دارند. همچنین مزارهایی نیز از آن شخصیت‌هایی مانند ابوبکر و عمر و دیگر ائمه علیهم السلام و امامزادگان و پیامبرانی، چون حضرت موسی علیه السلام وجود داشته است (جدول پیوست).

در پایان برای یادآوری تأکید می‌شود که نقش عامل خواب و رؤیا در پیدایش مزارها نباید به سایر زیارتگاه‌ها نیز تعمیم داده شود و - همان‌گونه که بیان شد - هدف این نوشتار تنها بررسی نقش عامل یاد شده بوده و بررسی سایر عوامل دخیل در پیدایش زیارتگاه‌ها از حوصله این مقال خارج است.

نام شخصیت‌های رؤیت شده	مصر	شام	حلب	جزیره	جمع
امام علی <small>علیه السلام</small>	۴	۴	۳		۱۱
پیامبر اسلام <small>صلی الله علیه و آله</small>	۳		۲	۱	۶
حضرت فاطمه <small>علیها السلام</small>	۳	۱	۱		۵
پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و امام علی <small>علیه السلام</small>	۲	۱	۱		۴
پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و جبرئیل <small>علیه السلام</small>		۱		۱	۲
عمر بن خطاب			۱	۲	۳
ابوبکر				۱	۱
حضرت موسی <small>علیه السلام</small>		۲			۲
روییل بن یعقوب <small>علیه السلام</small>	۱				۱
امام حسین <small>علیه السلام</small>	۱				۱
امام جعفر صادق <small>علیه السلام</small>	۱				۱
عبدالله انصاری			۱		۱
دختران ائمه <small>علیهم السلام</small>	۲	۱			۳
جمع	۱۷	۱۰	۹	۵	۴۱

پی‌نوشت‌ها

۱. جان آر. هینلز، فرهنگ ادیان جهان، ص ۵۸۲.
 ۲. همان، ص ۳۶۶.
3. Monastery of Our Lady of Saidnaya.
۴. فاطمه جودالله، *سوریا نبع الحضارات*، ص ۵۶۹.
 ۵. موفق‌الدین ابن عثمان، *مرشد الزوار إلى قبور الأبرار*، تحقیق: محمد فتحي ابوبکر، ص ۲۸۳.
 ۶. برای تفصیل بیشتر رک: همان، ص ۳۹۵-۳۹۶.
 ۷. فرج حسین فرج الحسینی، *النقوش الكتابية الفاطمية على العمائر في مصر*، ص ۳۲۹. متن کامل کتیبه مورد نظر بدین شرح است: «بسم الله الرحمن لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله علی ولی الله ابو الامامین الزکیین ابی علی الحسن وأبو عبدالله الحسین صلوات الله علیهما وعلی اهل بیتهما صلاة باقیة دائمة الی یوم الدین. یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله وأطیعوا الرسول وأولو الامر منکم فإن تنازعتم فی شئ فردوه الی الله والرسول ان کنتم تؤمنون بالله والیوم الآخر ذلک خیر وأحسن تأویلاً. رأی فی هذا الموضع المبارک النبی وأمیر المؤمنین علی وهم یصلّوا.» در حاشیه کتیبه نیز آمده است: «رحم الله من ترحم علی من بناه، وما تقدّموا لأنفسکم من خیر تجدوه عند الله هو خیر وأعظم اجراً.»
 ۸. احمد بن علی المقریزی، *الخطط المقریزية*، تحقیق: محمد زینهم و مدیحة الشرفاوی، ج ۳، ص ۲۱۷.
 ۹. موفق‌الدین ابن عثمان، همان، ص ۲۰۴.
 ۱۰. در کتیبه‌های موجود در بنا، از زیارتگاه با عنوان مشهد رقیه دختر امام علی علیه السلام یاد شده است. رک: محمد عبدالستار عثمان، *موسوعة العمارة الفاطمية*، ج ۲، ص ۷۳.
 ۱۱. محمد بن محمد ابن الزیّات، *الکواکب السیارة فی ترتیب الزیارة*، ص ۱۸۴. ابن زیّات درباره الحافظ لدین الله نوشته است که «او مشهدها و مسجدهای فراوانی را ساخت». (همان)
 ۱۲. همان، ص ۱۷۸.
 ۱۳. علی باشا مبارک، *الخطط التوفیقیة*، ج ۲، ص ۱۸۸.
 ۱۴. محمد حسنین السابقی، *مرقد العقیلة زینب*، ص ۳۹.
 ۱۵. عبدالوهاب بن احمد الشعراتی، *المنن الکبری*، تصحیح: احمد عزّو عنایه، ص ۴۷۷.
 ۱۶. محمد حسنین السابقی، همان، ص ۶۷.
 ۱۷. موفق‌الدین ابن عثمان، همان، ص ۶۰۲.
 ۱۸. فرج حسین فرج الحسینی، همان، ص ۲۳۸. متن کامل کتیبه بدین شرح است: «بسم الله الرحمن الرحیم لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله علی ولی الله. انما یعمر مساجد الله من آمن بالله والیوم الآخر واقام الصلاة وآتی الزکاة ولم یخش الا الله. امر بإنشاء هذا المسجد المبارک مولانا الصادق جعفر بن محمد بن علی بن الحسن بن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین فی المنام لعبدہ الامیر زعیم الدولة جوامرذ الافضلی فی سنة خمس، وكان انشاؤه فی سنة ست وتسعین واربعمائة.»
 ۱۹. ابن الزیّات، همان، ص ۳۷.
 ۲۰. شهر قُوص امروزه در ساحل شرقی رود نیل در استان «قنا» در حدود ۶۴۵ کیلومتری جنوب قاهره واقع است.
 ۲۱. علی بن ابی بکر الهروی، الإشارات إلى معرفة الزیارات، تحقیق جانین سوردیل - طومین، ص ۴۴.
 ۲۲. شهر مَحَلّه که امروزه به نام «المحله الکبری» شناخته می‌شود، بزرگ‌ترین شهر استان «غریبه» مصر و منطقه دلتای رود نیل است و در فاصله حدود ۱۱۰ کیلومتری قاهره و ۱۲۰ کیلومتری اسکندریه واقع است.
 ۲۳. شهر دمیاط مرکز استان دمیاط مصر و در ساحل شرقی شاخه دمیاط رود نیل، در فاصله ۱۵ کیلومتری مصب آن، واقع است.
 ۲۴. تَنیس امروزه جزیره‌ای است که در میان دریاچه «منزله» در استان «دهقلیه» مصر در منطقه دلتای رود نیل واقع است.
 ۲۵. الهروی، همان، ص ۴۶.

۲۶. تونه امروزه جزیره‌ای در میان دریاچه منزله است.
۲۷. الهروی، همان، ص ۴۷.
۲۸. همان.
۲۹. محمد عبدالستار عثمان، همان، ج ۲، ص ۳۲۹-۳۳۰.
۳۰. ابن عساکر الدمشقی، تاریخ مدینة دمشق، تحقیق: عمر بن غرامة العمروی، ج ۲، ص ۳۳۷.
۳۱. همان، ص ۳۳۸.
۳۲. همان، ص ۳۳۹-۳۴۰.
۳۳. محمد بن احمد، ابن جبیر، رحلة ابن جبیر، ص ۲۴۱.
۳۴. محمد بن علی، ابن طولون الصالحی الدمشقی، قرّة العیون فی اخبار باب جیرون، تحقیق: صلاح‌الدین المنجد، ص ۱۲-۲۳.
۳۵. ابن جبیر، همان، ص ۲۵۴.
۳۶. ر.ک: ابن عساکر، همان، ج ۲، ص ۳۲۱.
۳۷. ابن جبیر، همان، ص ۲۵۴.
۳۸. ابن طولون الصالحی الدمشقی، تحفة الحیب باخبار الکثیر، نسخه خطی به شماره **Or. 2512** در لیدن (به خط مؤلف)، برگ ۴ ر.
۳۹. الهروی، همان، ص ۲۲. در زمان بازدید هروی، شهر عکا و بیشتر شهرهای فلسطین در اشغال صلیبیان بوده است.
۴۰. عبدالغنی النابلسی، الحقیقة والمجاز فی رحلة بلاد الشام ومصر والحجاز، تحقیق: ریاض عبدالحمید مراد، ص ۱۰۲.
۴۱. الهروی، همان، ص ۸.
۴۲. محمد بن علی، ابن شداد الحلبي، *الاعلاق الخطيرة فی ذکر امراء الشام والجزيرة*، تحقیق: دومینیک سوردیل، ج ۱، ق ۱، ص ۴۷-۴۶. ابن عدیم حلبی درباره این زیارتگاه تنها به این قول اکتفا کرده است که: «گویند پیامبر ﷺ در حال نماز خواندن در آنجا رؤیت شد، پس قسیم‌الدوله آق سنقر آنجا را بنا کرد و اوقافی بر آن وقف کرد». ر.ک: عمر بن احمد، ابن العدیم الحلبي، *بغیة الطلب فی تاریخ حلب*، تحقیق: سهیل زکار، ج ۱، ص ۴۶۴.
۴۳. محمد اسعد طلس، *الأثار الاسلامیة والتاریخیة فی حلب*، ص ۲۴۱.
۴۴. ابن شداد الحلبي، همان، ج ۱، ق ۱، ص ۴۷-۴۸.
۴۵. الهروی، همان، ص ۴.
۴۶. ابن شداد الحلبي، همان، ج ۱، ق ۱، ص ۵۳.
۴۷. همان، ص ۴۲.
۴۸. محمد ابوالوفاء الرفاعی، «اولیاء حلب»، تحقیق: توتل الیسوعی، ص ۴۰۲.
۴۹. کامل الغزی، *نهر الذهب فی تاریخ حلب*، تصحیح: شوقی شعث و محمود فاخوری، ج ۲، ص ۸۸-۸۹.
۵۰. احمد بن ابراهیم، *سبط ابن العجمی*، کنوز الذهب فی تاریخ حلب، تحقیق: شوقی شعث و فاح البکور، ج ۱، ص ۲۱۰.
۵۱. ابیات وی در وصف این مکان بدین شرح است:
وبقعة فی جامع الاطروش	مشرقة بنورها المرشوش
من قبله فی جهة للشرق	سناؤها یضیء مثل البرق
رئی فیها سید الوجود	محمد صاحب فیض الجود
وحوله الدرابزون معقود	تکرمة لذي المقام المحمود
- ر.ک: محمد ابوالوفاء الرفاعی، همان، ص ۴۰۹.
۵۲. ابن العدیم الحلبي، همان، ج ۱، ص ۴۶۵.
۵۳. الهروی، همان، ص ۴.

۵۴. ابن شداد الحلبي، همان، ج ۱، ق ۱، ص ۵۲-۵۳.
۵۵. همان، ص ۴۸.
۵۶. شهر نصیبین امروزه در جنوب شرقی ترکیه، در مجاورت مرز سوریه واقع است و در مقابل آن در خاک سوریه شهر قامیشلی قرار دارد.
۵۷. الهروی، همان، ص ۶۶.
۵۸. آمد نام قدیمی شهر «دیاریکر» کنونی در نیمه شرقی ترکیه است.
۵۹. الهروی، همان، ص ۶۶.
۶۰. همان، ص ۶۵.
۶۱. میافارقین نام قدیمی شهر «سیلوان» کنونی، واقع در استان دیاریکر ترکیه است.
۶۲. الهروی، همان، ص ۶۶.

منابع

- ابن جبیر، محمدبن احمد، *رحلة ابن جبیر*، بیروت، دار صادر، بی تا.
- ابن الزیات، محمدبن محمد، *الکواکب السیارة فی ترتیب الزیارة*، القاهرة، المكتبة الازهرية للتراث، ٢٠٠٥م.
- ابن شداد الحلبي، محمدبن علی، *الاعلاق الخطيرة فی ذکر امراء الشام والجزيرة*، تحقیق: دومینیک سورديل، دمشق، المعهد الفرنسي، ١٩٥٣م.
- ابن طولون الصالحی الدمشقی، محمدبن علی، *تحفة الحبيب باخبار الكتيب*، نسخه خطی به شماره Or. 2512 در لیدن.
- ، *قصة العمون فی اخبار باب جبرون*، تحقیق: صلاح الدين المنجد، دمشق، المجمع العلمي العربي، ١٩٦٤م.
- ابن عثمان، موفق الدين، *مرشد الزوار إلى قبور الابرار*، تحقیق: محمد فتحی ابوبکر، القاهرة، الدار المصرية اللبنانية، ١٤١٥ق.
- ابن العديم الحلبي، عمر بن احمد، *بغية الطلب فی تاريخ حلب*، تحقیق: سهيل زكار، بیروت، دار الفكر، بی تا.
- ابن عساکر الدمشقی، علی بن حسن، *تاريخ مدينة دمشق*، تحقیق: عمر بن غرامة العمروی، بیروت، دارالفکر، ١٤١٥ق.
- جودالله، فاطمه، *سورية نبع الحضارات*، دمشق، دار الحصاد، ١٩٩٩م.
- الحسينی، فرج حسین فرج، *التفوش الكتابية الفاطمية علی العمائر فی مصر*، الإسكندرية، مكتبة الإسكندرية، ٢٠٠٧م.
- الرفاعي، محمد ابوالوفاء، *اولياء حلب*، تحقیق: توتل اليسوعی، المشرق، سنة ٣٨، تشرين الأول - كانون الأول، ١٩٤٠م، ص ٣٢٠-٤٢٢.
- السابقی، محمد حسنین، *مرقد العقيلة زينب*، بیروت، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، ١٣٩٩ق.
- سبط ابن العجمی، احمد بن ابراهيم، *كنوز الذهب فی تاريخ حلب*، تحقیق: شوقي شعث و فالح البكور، حلب، دار القلم العربي، ١٤١٨ق.
- الشعراني، عبدالوهاب بن احمد، *المنن الكبرى*، تصحيح: احمد عزّو عنايه، دمشق، دارالتقوى، ١٤٢٥ق.
- طلس، محمد اسعد، *الأثار الاسلامية والتاريخية فی حلب*، دمشق، مطبعة الترقی، ١٩٥٦م.
- عثمان، محمد عبدالستار، *موسوعة العمارة الفاطمية - الكتاب الثاني: عمارة المشاهد والقباب فی العصر الفاطمي*، القاهرة، دار القاهرة، ٢٠٠٦م.
- الغزّي، كامل، *نهر الذهب فی تاريخ حلب*، تصحيح و تعليق: شوقي شعث و محمود فاخوري، ط الثانية، حلب، دار القلم العربي، ١٤١٢ق.
- مبارک، علی باشا، *الخطط التوفيقية الجديدة لمصر القاهرة*، ط الثانية، بی جا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨٠م.
- المقريزي، احمد بن علی، *المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار (الخطط المقرئيه)*، تحقیق: محمد زينهم و مديحة الشرفاوي، القاهرة، مكتبة مديبولی، ١٩٩٨م.
- النايلسي، عبدالغني، *الحقيقة والمجاز فی رحلة بلاد الشام ومصر والحجاز*، تحقیق: رياض عبدالحميد مراد، دمشق، دار المعرفة، ١٩٨٩م.
- الهروي، علی بن ابی بكر، *الإشارات إلى معرفة الزيارات*، تحقیق: جانين سورديل - طومين، دمشق، المعهد الفرنسي، ١٩٥٣م.
- هينلز، جان آر، *فرهنگ اديان جهان*، قم، مركز مطالعات و تحقيقات اديان و مذاهب، ١٣٨٥ش.